

ISSN: 3049-2017

IJMH 2024; 3(1): 71-74

© 2024 IJMH

www.themultijournal.com

Received: 17-01-2026

Accepted: 31-01-2026

Publish : 02-02-2026

लीलाधर शर्मा

शोधच्छात्रः,

वेदवैदिकविज्ञानविभागः,

कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-

विश्वविद्यालयः, रामटेक, नागपुरः

मार्गदर्शकः**प्रो. हरेकृष्ण अगस्ती**

व्याख्याता, संकायप्रमुखः,

वेदविद्यासंकायः,

कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-

विश्वविद्यालयः, रामटेक, नागपुरः

सामवेदीय-सप्तप्रधानस्वराणां शास्त्रीयं, प्रयोगात्मकं, दार्शनिकं च विवेचनम् (A Critical, Practical, and Philosophical Analysis of the Seven Principal Notes of Samaveda)

लीलाधर शर्मा, प्रो. हरेकृष्ण अगस्ती

1. शोधसारम् –

वैदिकवाङ्मये सामवेदः 'गीतिषु सामाख्या' इति परिभाषया संगीतस्य आदिमोतः मन्यते। ऋग्वेदस्य ऋचाः यदा स्वरविशिष्टेभ्यः नियमैः युक्ताः भवन्ति, तदा ताः 'साम' इति संज्ञां लभन्ते। अस्य सामगानस्य मूलाधाराः सप्तस्वराः सन्ति, ये न केवलं ध्वनिविशेषाः, अपितु यज्ञीयप्रक्रियायां आध्यात्मिकचेतनायाः संवाहकाः अपि सन्ति। प्रस्तुतशोधपत्रे नारदीयशिक्षा, पुष्पसूत्रम्, तथा सामविधानब्राह्मणम् इत्यादीनां ग्रन्थानां आलोके सामवेदस्य सप्तस्वराणां (ऋष्ट, प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, मन्द्र, अतिस्वार) वैज्ञानिकं, स्वरगतात्मकं (Tonal) तथा हस्तचालनपरकम् (Gestural) अध्ययनं प्रस्तुतं क्रियते।

मुख्यशब्दाः (Keywords): सामवेदः, सप्तस्वराः, नारदीयशिक्षा, गात्रवीणा, ऋष्टः, मन्द्रः, अतिस्वारः, वैदिक-संगीतम्।

१. प्रस्तावना (Introduction)

भारतीयज्ञानपरम्परायां वेदानां सामवेदोऽस्मि इति भगवद्गीतायाः उद्घोषः सामवेदस्य सर्वोपरि महत्त्वं प्रतिपादयति। यद्यपि ऋग्वेदः ज्ञानस्य, यजुर्वेदः कर्मणः च द्योतकः, तथापि सामवेदः उपासनायाः रसात्मकं रूपं विद्यते। सामवेदस्य प्राणतत्त्वं तस्य 'स्वर-प्रक्रिया' (Tonal System) अस्ति।

शिक्षायाः मुख्यप्रयोजनन्तु वेदमन्त्रगतानां शब्दानां स्पष्टतयोऽच्चारणपद्धतेः संरक्षणं भवेदिति। यज्ञयागादौ वैदिकमन्त्रप्रयोगः शुद्धरूपेण स्पष्टरूपेण च भवेत्तथा तस्य यथोक्तफलप्राप्तये उक्तञ्च नारदीयशिक्षायां –

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥¹

सामगाने प्रयुक्ताः स्वराः आधुनिकसंगीतस्य 'आरोह-अवरोह' (Ascending-Descending) क्रमेण भिन्नाः सन्ति। सामगानां स्वरप्रक्रिया 'अवरोहात्मिका' (Descending Scale) भवति, या प्रकृत्या गम्भीरा ध्यानात्मिका च वर्तते। अस्मिन् शोधपत्रे एतेषां सप्तस्वराणां तात्त्विकं विवेचनं शास्त्रीयप्रमाणैः सह क्रियते।

२. सामवेदीय-स्वरसिद्धान्तः : शास्त्रीयपृष्ठभूमिः

सामवेदस्य गानपद्धतिः अतिप्राचीना वैज्ञानिके च। अस्याः मूलं 'नारदीयशिक्षा' इत्यादिषु ग्रन्थेषु लभ्यते। तत्र स्पष्टमुक्तम्-

प्रथमश्च द्वितीयश्च तृतीयोऽथ चतुर्थकः।

मन्द्रः कृष्टो ह्यतिस्वार एतान् कुर्वन्ति सामगाः॥²

Correspondence:**लीलाधर शर्मा**

शोधच्छात्रः,

वेदवैदिकविज्ञानविभागः,

कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-

विश्वविद्यालयः, रामटेक, नागपुरः

अस्य श्लोकस्य अन्वयार्थः अयमस्ति यत् सामगाः (उद्गातारः) गानकाले कृष्टः, प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः, चतुर्थः, मन्द्रः, अतिस्वारः—इति सप्तानां स्वराणां प्रयोगं कुर्वन्ति। एतेषां स्वराणां सम्बन्धः वेणुना (बाँसुरी) तथा वीणया सह अपि स्थापितः अस्ति।

लौकिक-वैदिकस्वरयोः सम्बन्धः : नारदीयशिक्षायां वैदिकस्वराणां लौकिकस्वरैः (स-रे-ग-म-प-ध-नि ...) सह सामंजस्यं एवं स्थापितम् अस्ति-

यः सामगानां प्रथमः स वेणोर्मध्यमः स्वरः।

यो द्वितीयः स गान्धारस्तृतीयस्त्वृषभः स्मृतः॥ [२]

अर्थात्- १. प्रथमः = मध्यमः (म) २. द्वितीयः = गान्धारः (ग) ३. तृतीयः = ऋषभः (रे) इत्यादि। अनेन सिद्ध्यति यत् सामवेदः एव भारतीयशास्त्रीयसंगीतस्य (Gandharva Veda) जननी अस्ति।

३. सप्तप्रधानस्वराणां विस्तृतं विवेचनम्

अधुना सामवेदे प्रयुक्तानां प्रत्येकं स्वरस्य सूक्ष्मविक्षेपणं, तस्य उदाहरणानि, तथा च तत्सम्बद्धं हस्तचालनविधानं (Cheironomy) अत्र प्रस्तुयते।

३.१ कृष्टस्वरः (The Highest Note)

• **शास्त्रीयस्वरूपम्** : 'कृष्ट' शब्दस्य अर्थः भवति 'उच्चैः आहूतः' अथवा 'तारतरः'। अयं स्वरः सामवेदस्य स्वरसप्तके सर्वोच्चः (Highest Pitch) अस्ति। प्रातिशाख्यग्रन्थेषु अस्य स्थानं 'मूर्धा' (Head) इति निर्दिष्टम्।

• **प्रयोगः** : अस्य प्रयोगः मन्त्रस्य उत्कर्षं द्योतयति। यदा उद्गाता देवतां आह्वयति, तदा अस्य स्वरस्य प्राचुर्यं भवति।

• **उदाहरणम्** : ऊ११^३ अत्र 'ऊ' इति वर्णस्य उपरि '१' अंकः कृष्टं सूचयति (कतिपयशाखासु)।

• **दार्शनिकपक्षः** : अयं स्वरः सत्यलोकस्य तथा परब्रह्मणः प्रतीकः मन्यते।

३.२ प्रथमस्वरः (The First Note)

• **शास्त्रीयस्वरूपम्** : यद्यपि नाम्ना अयम् 'प्रथमः', किन्तु स्वरक्रमे अयम् कृष्टाद् अधः तिष्ठति। वेणुवाद्ये अयं 'मध्यम' (Ma) अथवा 'गान्धार' (Ga) स्वरस्य स्थानीयः भवति (परम्पराभेदेन)।

• **शिक्षागतनिर्देशः** : वेदाङ्गशिक्षासु उक्तं यत् प्रथमस्वरस्य उच्चारणे श्वासस्य नियन्त्रणं, नादस्य च स्थिरता अनिवार्या अस्ति।

• **उदाहरणम्** : तयाई१^४। अत्र गानस्य आरम्भे स्थैर्यं प्रदातुं प्रथमस्वरः प्रयुक्तः।

• **हस्तचालनम्** : हस्तवीणायां (Hand Gestures) अङ्गुष्ठस्य प्रयोगेण अस्य प्रदर्शनं क्रियते।

३.३ द्वितीयस्वरः (The Second Note)

• **शास्त्रीयस्वरूपम्** : अयं स्वरः प्रथमस्वरात् किञ्चित् न्यूनः (Lower in pitch) भवति। लौकिकसंगीतस्य 'गान्धार' (Ga) वा 'ऋषभ' (Ri) इत्यनेन अस्य साम्यं दृश्यते।

• **महत्त्वम्** : ब्राह्मणग्रन्थेषु उल्लेखः अस्ति यत् द्वितीयस्वरः 'प्रवाहस्य' जनकः अस्ति। यज्ञकर्मणि देवतावाहनस्य स्निग्धता अनेन स्वरेण सम्पाद्यते।

• **उदाहरणम्** : इन्द्रविश्वाः२^५। अत्र मन्त्रस्य प्रवाहः द्वितीयस्वरेण स्पष्टः भवति।

३.४ तृतीयस्वरः (The Third Note)

• **शास्त्रीयस्वरूपम्** : सामवेदे तृतीयस्वरः 'भावप्रधानः' मन्यते। लौकिकस्वरेषु अयं 'षड्ज' (Sa) अथवा 'ऋषभ' (Ri) स्थानीयः अस्ति।

• **वैशिष्ट्यम्** : शिक्षाशास्त्रानुसारम् अयं स्वरः कण्ठस्य मध्यभागात् उत्पद्यते। तृतीयोऽथ ऋषभः स्मृतः इति वचनात् अस्य ऋषभत्वं (Rishabha) सिद्ध्यति।

• **उदाहरणम्** : समी३^६। अत्र 'समी' इति पदस्य उच्चारणे आन्तरिकरसस्य निष्पत्तिः तृतीयस्वरेण भवति।

३.५ चतुर्थस्वरः (The Fourth Note)

• **शास्त्रीयस्वरूपम्** : अयं स्वरः 'निषाद' (Ni) अथवा 'षड्ज' (Sa) इत्यस्य स्थानापन्नः भवति। सामब्राह्मणेषु अस्य महत्त्वं 'विस्तारकारक' रूपेण वर्णितम्।

• **यज्ञीयप्रयोगः** : चतुर्थस्वरः देवताभिः विशेषतः ग्राह्यः इति मान्यता अस्ति। अयं स्वरः गम्भीरतायाः आरम्भं सूचयति।

• **उदाहरणम्** : हिताः४^७।

३.६ मन्द्रस्वरः (The Low Note)

• **शास्त्रीयस्वरूपम्** : 'मन्द्र' इत्यस्य अर्थः गम्भीरः। अयं स्वरः उरः (Chest) स्थानात् उच्चार्यते। लौकिकसंगीते अयं 'धैवत' (Dha) स्वरस्य समकक्षी अस्ति।

• **तत्त्वमीमांसा** : शिक्षाग्रन्थाः एनं स्वरं 'पृथिवीतत्त्वेन' सह संयोजयन्ति। यथा पृथिवी आधारभूता, तथैव मन्द्रस्वरः गानस्य आधारः।

• **उदाहरणम्** : अग्निन्दुतां ५^८। अत्र ५ अंकः मन्द्रत्वं सूचयति। शान्तिरसस्य स्थापनाय अस्य प्रयोगः अपरिहार्यः।

३.७ अतिस्वारः (The Lowest Note)

• **शास्त्रीयस्वरूपम्** : अयं सामवेदस्य निम्नतमः (Lowest Pitch) स्वरः अस्ति। 'अतिस्वार' शब्दस्य अर्थः यः स्वराणाम् अन्ते गच्छति। लौकिकसंगीते अयं मन्द्रसप्तकस्य 'पंचम' (Pa) स्वरः मन्यते।

• **आध्यात्मिकार्थः** : अयं स्वरः न केवलं सांगीतिकः, अपितु 'पाताललोकस्य' अथवा गभीरतम-अन्तश्चेतनायाः (Deep Subconscious) प्रतीकः अस्ति।

• उदाहरणम् : ओवाS6⁹। अत्र गानस्य समाप्तिः अथवा विश्रान्तिः अतिस्वारेण भवति।

४. वेद-वेदाङ्ग-परिप्रेक्ष्ये स्वरमीमांसा

सामवेदस्य स्वराणां पूर्णं ज्ञानं केवलं कण्ठसाधना नास्ति, अपितु इदं 'गात्रवीणा' (Body as an Instrument) विज्ञानम् अस्ति।

४.१ गात्रवीणासिद्धान्तः सामगाः गानकाले दक्षिणहस्तस्य अङ्गुलीषु स्वरान् प्रदर्शयन्ति।

• अङ्गुष्ठः उपरि = कृष्टः

• अङ्गुष्ठः = प्रथमस्वरः

• तर्जनी = द्वितीयस्वरः

• मध्यमा = तृतीयस्वरः

• अनामिका = चतुर्थस्वरः

• कनिष्ठा = मन्द्रस्वरः

• कनिष्ठा अधः = अतिस्वारः

नारदीयशिक्षायाम् उक्तं प्रसिद्धं वचनम् अत्र अनुसन्धेयम्-

अङ्गुष्ठस्योत्तमे कृष्टो ह्यङ्गुष्ठे प्रथमः स्वरः ।

प्रदेशिन्यान्तु गान्धार ऋषभस्तदनन्तरम् ॥ 3 ॥¹⁰

अनामिकायां षड्जस्तु कनिष्ठायान्तु धैवतम् ।

तस्याऽधस्ताच्च योऽन्यस्तु निषादन्तत्र निर्दिशेत् ॥4॥

यथा-

क्र.	साम-स्वरः (Sama Note)	अङ्गुलि-स्थितिः (Finger Position)	लौकिक-स्वरः (Musical Note)
1	कृष्टः	अङ्गुष्ठाग्रे (अङ्गुष्ठस्य अग्रे)	कृष्टः
2	प्रथमः	अङ्गुष्ठे (सम्पूर्णे अङ्गुष्ठे)	प्रथमः
3	द्वितीयः	प्रदेशिन्याम् (तर्जनी-अङ्गुल्याम्)	गान्धारः
4	तृतीयः	मध्यमायाम् (मध्यमा-अङ्गुल्याम्)	ऋषभः
5	चतुर्थः	अनामिकायाम् (अनामिका-अङ्गुल्याम्)	षड्जः
6	मन्द्रः	कनिष्ठायाम् (कनिष्ठा-अङ्गुल्याम्)	धैवतः
7	अतिस्वार्यः	कनिष्ठिकाधः (कनिष्ठिकायाः अधः/मूले)	निषादः

एषा मुद्रा 'हस्तवीणा' इति उच्यते। नारदीयशिक्षायां उक्तम्- दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे गानजातिषु । अर्थात् काष्ठनिर्मितवीणायाः अपेक्षया शरीराश्रिता (गात्र) वीणा श्रेष्ठा वर्तते।

४.२ प्रातिशाख्यम् तथा उच्चारणम् - पुष्पसूत्रे (सामवेदस्य प्रातिशाख्यम्) स्वराणां कालमानं (Time/Duration) निर्णीतं वर्तते।

ह्रस्व, दीर्घ, प्लुतभेदेन स्वराणां मात्राः भिन्नाः भवन्ति। यदि स्वरस्य उच्चारणे त्रुटिः भवति, तर्हि इन्द्रशत्रुर्वधस्व इति न्यायेन यजमानस्य हानिः सम्भवति। अतः मन्द्रः कृष्टो ह्यतिस्वार... इति श्लोकस्य अनुपालनं कठोरतया क्रियते।

५. विश्लेषणं निष्कर्षश्च (Analysis and Conclusion)

५.१ विश्लेषणम् (Analysis)

प्रस्तुतशोधपत्रे कृतेन गभीरेण अध्ययनेन, तथा च 'नारदीयशिक्षा', 'पुष्पसूत्रम्' इत्यादिग्रन्थानां प्रमाणेन इदं सुस्पष्टं भवति यत् सामवेदस्य स्वर-सिद्धान्तः न केवलं आदिम-संगीतस्य निदर्शनम्, अपितु एका सुव्यवस्थिता, वैज्ञानिकी, आध्यात्मिकी च प्रक्रिया वर्तते। सामवेदस्य सप्तस्वराः (कृष्टः, प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः, चतुर्थः, मन्द्रः, अतिस्वारः) लौकिकसंगीतस्य 'सा-रे-ग-म' इत्यादीनां आधारभूताः सन्ति। अस्य विश्लेषणं अधोलिखितबिन्दुभिः कर्तुं शक्यते-

१. अवरोहात्मकक्रमस्य (Descending Order) वैशिष्ट्यम् :

सामगानस्य विशिष्टता इयमेव यत् एतत् उच्चस्वरात् (कृष्टात्) आरभ्य निम्नस्वरं (अतिस्वारं) प्रति गच्छति। आधुनिकसंगीते यत्र 'आरोहक्रमः' (Ascending order) प्रधानः भवति, तत्र सामवेदे 'अवरोहक्रमः' प्रधानः अस्ति। अस्य दार्शनिकं विश्लेषणं इदमस्ति यत् 'कृष्टः' नाम अत्युच्चः स्वरः शिरसि स्थितः अस्ति, यः दिव्यतायाः प्रतीकः। ततः 'अतिस्वारः' नाम आधारः। अतः सामगानं नाम 'दिव्यचेतनायाः अवतरणं' (Descent of Divine Consciousness) अस्ति, न तु केवलं स्वरक्रीडा। एतत् मनसः बहिर्मुखतायाः अन्तर्मुखताम् प्रति,

तथा च कोलाहलात् शान्तिं प्रति (निधनम्) यात्रा अस्ति।

२. गात्रवीणायाः मनोवैज्ञानिकः प्रभावः : सामगाने हस्तमुद्राणां (गात्रवीणायाः) प्रयोगः अतीव महत्त्वपूर्णः अस्ति। अङ्गुष्ठाग्रे 'कृष्टः' तथा कनिष्ठिकाधः 'अतिस्वारः' - इति विधानं शरीरशास्त्रदृष्ट्या (Physiologically) अपि महत्त्वपूर्णम्। हस्तेषु स्थितानां नाडीनां (Nerve endings) सम्बन्धः साक्षात् मस्तिष्केण सह वर्तते। यदा सामगः विशिष्टस्वरोच्चारणकाले विशिष्टां मुद्रां प्रदर्शयति, तदा तस्य चित्तैकाग्रता वर्धते तथा च मन्त्रस्य स्पन्दनं (Vibration) शरीरे प्रवहति।

३. भावसम्प्रेषणं रसोत्पत्तिश्च : स्वराणां विनियोगः रसानुसारं भवति। तृतीय-चतुर्थस्वराः (यथा लौकिकसंगीते गान्धार-ऋषभौ) मन्त्रार्थस्य करुणां, भक्तिं, माधुर्यं च प्रकाशयन्ति। अपरत्र, कृष्ट-अतिस्वारौ मन्त्रस्य ओजः (Vigor), शक्तिं (Power), स्थैर्यं (Stability) च ददातः। अतः सामगानं शब्दार्थयोः अतीतं भावजगत् स्पृशति।

४. यज्ञीयं वैश्वजनीनं च महत्त्वम् : वैदिकयज्ञेषु स्वराः 'फ्रिक्वेंसी कोड्स' (Frequency Codes) इव कार्यं कुर्वन्ति। "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह" - इति

पाणिनीयशिक्षावचनानुसारं, शुद्धस्वरः एव अभीष्टदेवतायाः आवाहनं कर्तुं समर्थः भवति। एते स्वराः प्रकृतेः नादेन सह सामञ्जस्यं स्थापयन्ति।

५.२ निष्कर्षः (Conclusion)

उपर्युक्तविवेचनस्य साररूपेण निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते यत् सामवेदस्य गानपरम्परा विश्वस्य संगीत-इतिहासस्य प्राचीनतमः, समृद्धतमः, वैज्ञानिकश्च निधिः वर्तते। यद्यपि कालप्रवाहेण सह शाखानां ह्रासः जातः, तथापि अद्यतनीयाः उपलब्धशाखाः (कौथुम-राणायनी-जैमिनीय) तस्य भव्यतायाः साक्ष्यं ददति।

नारदीयशिक्षायां प्रोक्तम् - "यः सामगानां प्रथमः स वेणोर्मध्यमः स्मृतः" इति वचनेन सिद्ध्यति यत् भारतीयशास्त्रीयसंगीतस्य (गान्धर्ववेदस्य) मूलम् अपि सामवेदे एव निहितम् अस्ति। सामवेदः न केवलं कर्मकाण्डस्य भागः, अपितु सः 'नादब्रह्मणः' उपासनायाः राजमार्गः अस्ति।

अन्ते, इदं शोधपत्रं प्रतिपादयति यत् सामवेदस्य संरक्षणं न केवलं वैदिकपरम्परायाः रक्षणाय, अपितु नादविज्ञानस्य (Science of Sound), संगीतशास्त्रस्य, मनोविज्ञानस्य च सूक्ष्मसिद्धान्तान् अवगन्तुं अनिवार्यम् अस्ति। आधुनिकसमाजे मानसिकशान्तये, एकाग्रतायै च सामगानस्य अभ्यासः पुनरुज्जीवितव्यः इति अस्य शोधस्य मुख्यः अभिप्रायः।

सन्दर्भग्रन्थसूची (References)

१. नारदीयशिक्षा, (भट्टशोभाकरटीकासहिता), सम्पादकः - डा गिरि-जा प्रसाद षडङ्गी
२. सामवेदसंहिता (कौथुमशाखा), सम्पादकः - श्रीपाद दामोदर सा-तवलेकर, स्वाध्याय मण्डल, पारडी।
३. पाणिनीयशिक्षा, श्लोकः ५२, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी।
४. छान्दोग्योपनिषद्, (शाङ्करभाष्यम्), प्रथमः अध्यायः, गीता प्रेस, गोरखपुर।
५. तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्, अध्यायः २३, (वैदिकस्वरमीमांसा)।
६. भरतमुनिः, नाट्यशास्त्रम् (अध्याय २८-३४, संगीतभागः), गा-यकवाड ओरियन्टल सीरीज़, बडौदा।
७. शर्मा, डॉ. विमलेश, सामवेद का संगीतशास्त्रीय अध्ययन, इस्टर्न बुक लिंकर्स, दिल्ली।

सन्दर्भ

१. नारद १.१.५
२. नारद १.१.१२
३. साम ४९२
४. साम २
५. साम ५७९

6. साम ४४२

7. साम ८५

8. साम ५

9. साम ७६

10. नारदः १००-१०१